

Het orgel in de Nederlandse taal, spreekwoorden, gezegden en spreuken

(Ruud Hoogenboom)

Inleiding

In een bespreking door Rob Schouten van Piet Gerbrandy's boek *Ontbinding* stond de volgende zin: "Daarin proef ik toch ook zijn klassieke achtergrond, hij weet precies welke registers hij op welk moment moet bespelen".¹

En in een bespreking van Messiaens 'de binnenkomst' uit de compositie *Messe de la Pentecôte* ('Pinkstermis') voor orgel kwam ik de volgende zin tegen: "De vuurtongen van de Heilige Geest lijken in drie minuten alle orgelpijpen tot een vloeibare substantie om te smelten".²

In 1999 werd een nieuwe radioserie in de EO-Visie als volgt aangekondigd: "Als je nou ècht denkt dat je een 'holpijp' kunt vinden in een fitnessclub, als je er zeker van bent dat 'praestant' potjeslatijn is voor 'uitslover' en als je de 'roerfluit' zoekt tussen het riet ... tsja, dan kun je je afvragen of de radioserie 'Het Historische Orgel in Nederland' voor jou gemaakt is".³

En een orgelstemmer heeft in *De nachtstemmer* van Maarten 't Hart (2019) een vrouw boos gemaakt en vraagt zich vertwijfeld af: "Of had die boze stemming niets met mij te maken, waren haar mixturen om andere redenen uitgetrokken?".⁴

Taalkundig mooie zinnen, waarin het orgel centraal staat. Maar er zijn meer interessante zaken te melden over het orgel en organisten in de Nederlandse taal en literatuur.

In dit gedeelte gaat het achtereenvolgens over:

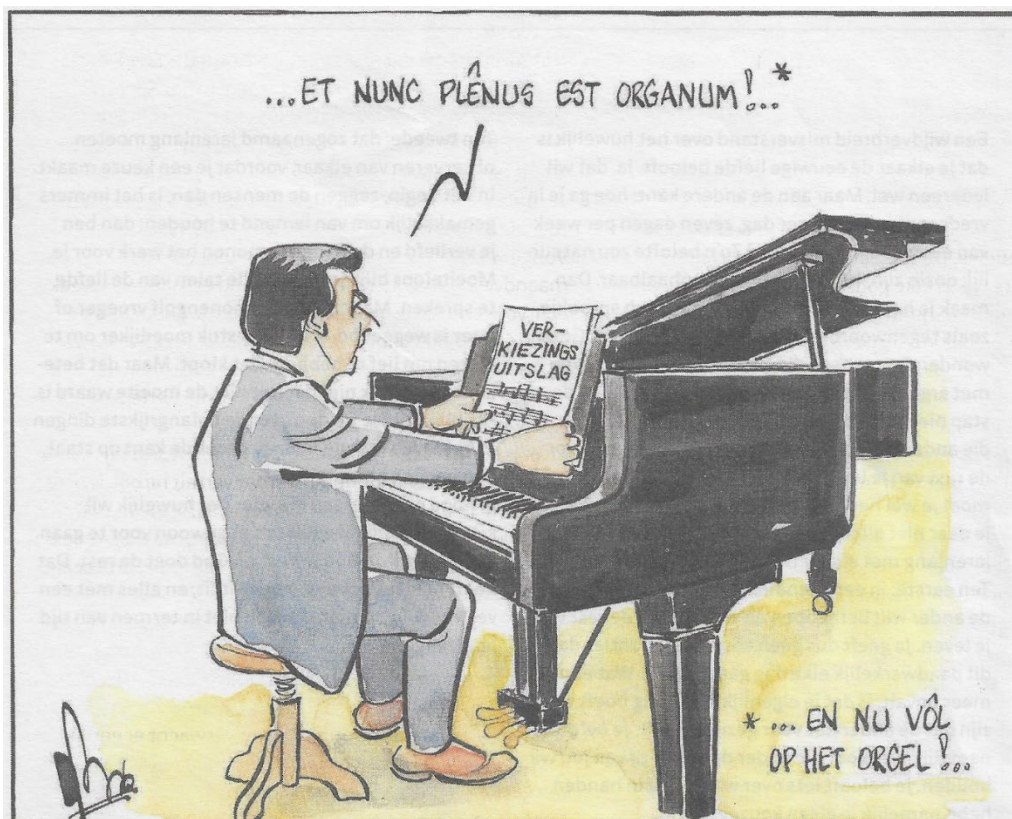
- a) **Spreekwoorden, gezegden en spreuken**
- b) **Orgelen als werkwoord**
- c) **Enige opmerkelijke woorden m.b.t. het orgel**

a) Spreekwoorden, gezegden en spreuken

Vol op het orgel gaan

In 2019 vreesden Nederlandse staalmakers dat ze ovens moesten doven om winstgevend te blijven. “Marktleider Arcelor-Mittal beperkt de productie, maar Aziatische concurrenten gaan vol op het orgel”, zo las ik in een krant.⁷

Oud-organiste van de St. Josephkerk in Haarlem, Gemma Coebergh, schreef in Onze Taal het volgende over die uitdrukking: “De laatste tijd zie ik het gezegde *vol op het orgel* nogal eens opduiken. Bedoeld wordt ‘op vol vermogen’, of in termen van het orgel: alle registers uitgetrokken, zodat de totale klanksterkte wordt gebruikt. Deze term komt mij echter onjuist voor. Organisten zeggen in zo’n geval ‘op het volle orgel’ (*Pro organo pleno* in de tijd van Bach, wat overigens niet betekende dat domweg alle registers moesten worden opengetrokken). Ik krijg bij *vol op het orgel* associaties met iemand die volgegeten of volgelopen (drankorgel?) achter de klavieren zit”.⁸

Thierry Baudet speelt op een vleugel - cartoon van Bob Leenders (uit: Katholiek Nieuwsblad, 29 maart 2019)

Alle registers opentrekken

Een krantentitel als ‘Thuis kok trekt alle registers open’ brengt niet bij iedereen de associatie op met een pijporgel. Toch is duidelijk dat deze kok zijn of haar uiterste best zal doen om iedereen wat lekkers voor te zetten.⁹

Dit gezegde (of eigenlijk deze zegswijze, want er staat een werkwoord in) betekent ‘zijn uiterste best doen’ of ‘alles op alles zetten’.¹⁰

Alle registers open was overigens ook de titel van een bundel over ‘nieuwe ontwikkelingen in onderzoek naar muziekeducatie’ in 2010. Dat zou in 2021 nog steeds van toepassing kunnen zijn!¹¹

Geen klaviertje overslaan

Dit spreekwoord betekent ‘alle bijzonderheden in acht nemen’.¹²

Uitkomende stem, doorspraak en hangers

Johan Luijmes, artistiek leider van het Orgelpark in Amsterdam, schreef eind 2019 het volgende in een column:

“Toen ik de vier concerten van deze week op een rijtje zette, schoot me de term ‘uitkomende stem’ te binnen. Voor een organist is dat een vertrouwd begrip: je laat een van de melodielijnen horen op een ander klavier, in een andere registratie of een octaaf hoger. Toen ik de ‘uitkomende stem’ op internet opzocht, bleek ze inderdaad alleen in het vocabulaire rond orgelmuziek te worden gebezigd. Jargon is voor een buitenstaander soms vermakelijk, soms ergerlijk. Niet voor niets gaat de overheid zich beijveren om ingewikkeld ambtelijk taalgebruik begrijpelijk te maken voor haar burgers. Orgeljargon in de vorm van een spreekwoord is overigens wel vaker terug te vinden in het ‘buitenkerkelijk’ taalgebruik. In de politieke beschouwingen is vaak sprake van ‘vol op het orgel’ en ‘alle registers open’. Nu er in Nederland zo veel wordt gedemonstreerd, is het misschien tijd om ook de ‘uitkomende stem’ in te burgeren.

Als organist zou ik nog wel een paar gezegdes kunnen formuleren die met het orgel te maken hebben. Gezegdes die, zonder dat u precies weet waar ze vandaan komen, op het eerste gehoor meteen duidelijk zijn. Ik denk dan aan uitdrukkingen als ‘doorspraak’ of ‘hangers’. Woorden die mij als vanzelf te binnen schieten, wanneer ik aan recente kamerdebatten denk.

Maar niemand kan, ook niet in het stikstofdebat, die prachtige zin van Bertus Aafjes verbeteren: ‘Als de zwijnenhoeder boert, denken de varkens dat ie orgel speelt’.¹³

Deze spreuk van Aafjes (1914-1993) kwam ik elders ook tegen, evenals de volgende van de cabaretier Fons Jansen (1925-1991): “Een kerk is een concertzaal waarin de mensen per ongeluk met hun rug naar het orgel zitten”.¹⁴

In het *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* van P.J. Harrebomée (deel 1-3, 1856-1870) staan ook nog deze spreekwoorden en gezegdes:

“Hij heeft een’ strot gelijk eene orgelpijp”

“Men zou een’ ezel eerder op het orgel leeren spelen”

“Het is een orgelist als zijne kous eene orgelpijp”

“Hij maakt preludiums” (denkt goed na, voordat hij instemt)

“Het is een orgel, dat juist die wijzen geeft, welke men erop speelt”

“Dat hoort de zog [zeug; RH] liever dan op het orgel spelen”

“Hij heeft een orgeltje in de borst” (hij heeft een borstkwaal)

En uit *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden* van F.A. Stoett (1943, 5^e druk, 2^e deel):

“Een Stroot gelijk een orgelpyp” (een krachtige, boven alles uitkomende stem [vgl. strot])

In *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en gezegden* van K. ter Laan (2003, 25e druk) vond ik:

“’t Orgel hoor je wel spelen, maar de orgeltrapper zie je niet” is Gronings voor ‘wie ’t gedaan heeft, zit achter de schermen’.

En in het Vlaams: “Één valse pijp bederft het ganse orgelspel” (één onwillige, één verkeerde in het gezelschap, maakt dat het werk, de gezelligheid, de vreugde bedorven wordt).

b) Orgelen als werkwoord

In een bespreking van de brieven van Hadewijch citeert literatuuronderzoeker Joost van Driel uit *De letterkunde van de Middeleeuwen* (1950) van J. van Mierlo: “de zinnen worden voortgedragen in wijd-orgelende levensmuziek”. [...] En Van Driel vervolgt met: “De brieven hebben inderdaad een sterk ‘orgelend’, wat wil zeggen zangerig karakter”.¹⁶

Ook Huub Oosterhuis gebruikt dit werkwoord in zijn gedicht ‘Melodie’:¹⁷

*Ik zal u schreeuwen orgelen
mijn kleppen wijd
horten stoten fluisteren
ik sla u brandend uit*

De bekende zanger en tekstdichter Rikkert Zuiderveld gebruikte ooit in het omroepblad *Visie* dit ‘werkwoord’ over een zieltogend harmonium:¹⁸

ORGELEN

*Bij ons in huis klinkt soms een blijde galm:
een afgedankt harmonium, dat krakend
en piepend, zomaar ziel- en zaligmakend
zijn oude longen leegblaast in een psalm.*

*Groot orgelen? Nee. Morgen valt het stil.
Wat blijft: de wind, die waait waarheen hij wil.*

c) Enige opmerkelijke woorden

Orgelkanon

Met zijn loden kogels kon een orgelkanon een groot stuk van het slagveld bestrijken. Er is al een tekening hiervan van Leonardo da Vinci (1452-1519) bekend.³⁴

In de 19e eeuw heette dit ook wel ‘orgelgeschut’ of ‘orgelstuk’.³⁵

Een orgelkanon met twaalf vuurmonden uit de 16e eeuw (uit: Rondleidingsgids Musée de la guerre au Moyen Age, Castelnaud)

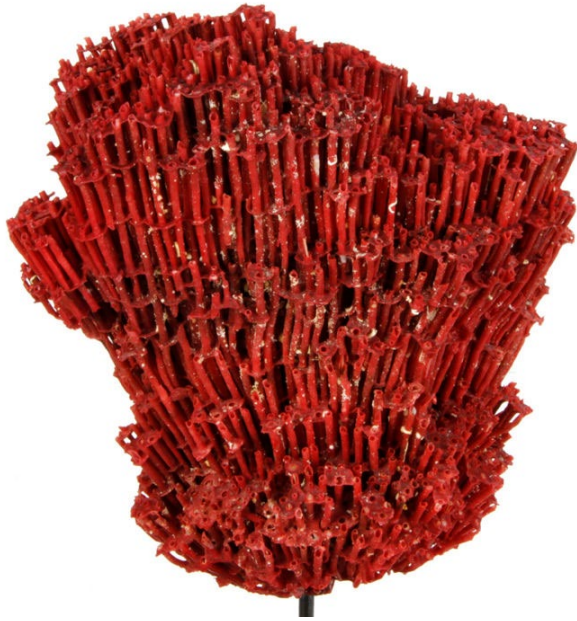
Een orgelkanon getekend door Leonardo da Vinci (1452-1519)

In het *laer-dicht op de verlossing der Stads Deventer wt het geweld der Spanjaerden* uit 'Over-Ysselsche sangen en dichten' (1630) van Jacobus Revius³⁶ verwijzen de 'orgel-fluyten' (r.181-182) naar het geschut, waar op één affuit verschillende lopen verenigd waren:

*Als Maurits nu het werck aanvangende, van buyten
Liet spelen op de stat zijn grove orgel-fluyten.*

Orgelkoraal

Deze benaming (ook wel 'rode pijpkoraaal') uit de 19e eeuw is van een geslacht van sterpoliepen (Lat. *Tubipora*) met karmijnrode poliepstokken, waarvan het geheel enigszins doet denken aan een uit talrijke pijpen samengesteld orgel. Eind 18^e eeuw ook wel 'orgelsteen' genoemd.³⁷

De Tubipora musica (orgelpijpkoraal); afb. van Catawiki

Drankorgel

Een drankorgel bestaat uit een stellage waarin vaatjes met sterke drank liggen. Naar gelang de hoeveelheid drank die er nog in een vat zit, maakt ieder vat een ander geluid. Op deze manier is de benaming ontstaan. Dit drankorgel komt uit een slijterij in Alkmaar. Klanten kwamen destijds nog met een lege fles naar de slijter om die te laten vullen uit het vat.

Al eind 19^e eeuw werd 'drankorgel' synoniem voor alcoholist.³⁸

Een drankorgel (foto: Westfries Museum, Hoorn)

Stalinorgel

In juli 2014 kwamen minstens negentien Oekraïense militairen en grenswachten om “door een raketaanval van pro-Russische separatisten in het oosten van Oekraïne [...] De adviseur sloot niet uit dat er nog meer slachtoffers zijn gevallen, omdat de separatisten, door hem aangeduid als ‘dat bloeddorstige uitschot’, bij hun aanval een zogenaamd ‘stalinorgel’ gebruikten”.³⁹

Deze werden overigens al tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Russen gebruikt. Deze Katjoesjaraket kreeg van de Duitse soldaten vanwege het geluid van de raketten, de orgelachtige vorm (de pijpen om de raketten af te schieten staan parallel, net als bij orgelpijpen) en omdat Jozef Stalin destijds de leider van de Sovjet-Unie was, al snel de bijnaam stalinorgel.⁴⁰

Een illustratie van een stalinorgel (uit: 'Rusland in woord en beeld')

'Orgelspuit' heeft toekomst

Onder bovenstaande titel volgde een artikel over een agrarische uitvinding. Onderzoekers van Hogeschool Inholland hadden met behulp van GPS-apparatuur, drone- en satelietbeelden bij verschillende bedrijven de bodem in kaart gebracht, die technologie-leverancier BBLeap vertaalbaar maakte naar systemen waarmee veldspuiten op de centimeter nauwkeurig hun werk kunnen doen. “Als een vloeistof sproeiend orgel demonstreert de veldspuit van Vertify met honderd pufjes per seconde hoe je alleen specifieke gewassen of onkruid [...] kan besproeien zonder dat de overige grond geraakt wordt,” aldus de verslaggever. En daarmee zijn we weer een Nederlands woord rijker.⁴¹ (RH; bron: S. Kruissink, 'Orgelspuit' heeft toekomst, in: Noordhollands Dagblad, 11 okt. 2023)

Conclusie

Hoewel Nederland per vierkante kilometer de meeste orgels ter wereld zou hebben en talloze organisten, komen deze vrij karig voor in onze Nederlandse taal en literatuur. En er zijn weinig spreekwoorden of gezegdes. Is het orgel te weinig aansprekend? Is de relatie met 'de kerk' een sta-in-de-weg? Secularisatie zou voor de moderne literatuur een rol kunnen spelen en door scholieren wordt er sowieso minder gelezen. Feit blijft, dat dit een interessant onderwerp voor nader onderzoek zou kunnen zijn. Ook voor scholieren of studenten. Zo geeft de Digitale Bibliotheek voor de

Nederlandse Letteren (DBNL) bij het zoekwoord 'orgel' ruim 4100 hits en 'organist' ook nog een kleine 1500. Wat een rijkdom! Of kijk eens op de website van de Koninklijke Bibliotheek. Wie volgt?⁴²

Cryptische omschrijving

We eindigen met een mooie cryptische omschrijving van orgel: 'Brenge noten voort die de pijp uitgaan'.⁴³

Ruud Hoogenboom

Voetnoten:

- 1) R. Schouten, *Bedelvende borsten*, in: Trouw-Tijdgeest, 6 maart 2021
- 2) A. Heerings, *Op het ritme van de Geest; als Gods adem muziek wordt*, in: Katholiek Nieuwsblad, nr.20, 21 mei 2021
- 3) *Zware klei als bakermat*, in: EO Visie, 3-9 januari 1999, blz.12-13
- 4) Maarten 't Hart, *De nachstemmer*, 2019, 5^e druk 2020, blz.110
- 5) T. Besteman, *Vraag naar staal daal gestaag*, in: Noordhollands Dagblad, 2 augustus 2019
- 6) G. Coebergh, *Vol op het orgel*, in: Onze Taal, 2013, nr.2/3, blz.66
- 7) H. Brandsma, *Thuis kok trekt alle registers open*, in: Noordhollands Dagblad, 7 december 2019; Op 11 februari 2021 verscheen in dezelfde krant *Alle registers open, ruim baan voor de natuurschaatsliefhebbers* als titel
- 8) www.woorden.org; <https://nl.wikiquote.org>
- 9) O. de Kort, bespreking van *Alle registers open*, bundel Cultuur+Educatie 28, in: Kunstzone, februari/maart 2011, blz.26
- 10) www.woorden.org
- 11) gedeelte uit column Johan Luijmes, artistiek leider, Orgelpark Nieuwsbrief wek 48, d.d. 26 november 2019
- 12) citaat van www.woorden.org
- 13) J. van Driel, *Meesters van het woord; Middelnederlandse schrijvers en hun kunst*, uitg. Verloren, 2012, blz.99
- 14) H. Oosterhuis, *Handgeschreven, verzamelde gedichten 1950-2020*, Ten Have, 2020, blz.122
- 15) W. Hazeu, *Columns over orgel en harmonium*; <http://www.wimhazeu.nl/vox-humana>
- 16) [https://www.wikiwand.com/sv/Leonardo da Vincis uppfinningar](https://www.wikiwand.com/sv/Leonardo_da_Vincis_uppfinningar)
- 17) Woordenboek der Nederlandsche Taal via <https://gtb.ivdnt.org/>
- 18) <https://dbnl.nl/>
- 19) Woordenboek der Nederlandsche Taal via <https://gtb.ivdnt.org/>
- 20) *Drankorgel*, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Drankorgel>
- 21) *Oekraïense rebellen willen bloed zien*, in: Noordhollands Dagblad, 12 juli 2014
- 22) [https://nl.wikipedia.org/wiki/Katjoesja \(raket\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Katjoesja_(raket))
- 23) S. Kruissink, *'Orgelspuit' heeft toekomst*, in: Noordhollands Dagblad, 11 okt. 2023
- 24) dbnl.nl; www.kb.nl
- 25) Katholiek Nieuwsblad, nr.32, 11 aug. 2017